

КОНОТАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА РІВНІ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ

У статті розглядається фразеологічне значення взагалі та його конотативний аспект зокрема. Визначено облігаторні та факультативні ознаки фразеологізмів. Робиться спроба виокремити складові конотації фразеологізмів та дається аналіз їх реалізації в авторському художньому мовленні.

Будь-який мовний рівень починається з виділення його одиниць шляхом сегментації мовного потоку (речення, слова, морфеми, фонеми). Ці одиниці лягли в основу відповідних рівнів мови, існування яких не викликає жодних заперечень. Фразеологізми як мовні одиниці, виділяються у такий же спосіб, але ставити їх в один ряд з іншими мовними знаками неправомерно, оскільки вони мають властиві лише їм специфічні категоріальні ознаки. Чітке окреслення цих ознак є надто важливим, оскільки без їх знання неможливо виокремити фразеологізми як одиниці мови, з одного боку, а з іншого, говорити про закономірності використання їх у мовленні. Залежно від того, які категоріальні ознаки дослідник вважає конститутивними для фразеологічних одиниць (ФО), він зараховує ті чи інші словосполучення до фразеології або виносить їх за її межі. Метою нашої статті є розгляд конотації фразеологізмів на рівні мови та мовлення.

Усі дослідники фразеології визнають ФО якісно новими одиницями, які морфологічно трактуються полілексичними, синтаксично – в більшій чи меншій мірі стійкими (усталеними) і семантично – в тій чи іншій мірі образними одиницями. Вони мають лише їм притаманні властивості, тобто категоріальні ознаки, кількість їх знаходиться в діапазоні від 1 до 17 (Ш. Баллі – 1, В. Л. Архангельський – 17). Однак, незважаючи на таку суттєву кількісну різницю, якісні ознаки можна узагальнити до наступного:

- ФО – це особливий складений лінгвістичний знак, його компоненти – специфічно вжиті словесні знаки;
- значення компонентів ФО фразеологічно пов'язані;
- компоненти ФО мають відносну самостійність;
- фразеологічні компоненти частково або повністю переосмислені;
- між компонентами ФО різний ступінь семантичного зв'язку та послаблення власного значення компонентів;
- семантична цілісність ФО та їх структурно-семантична подільність перебувають у діалектичному зв'язку;
- основу фразеологізації становить епідигматика слова як вісь перехрещення його парадигматичних та синтагматичних зв'язків.

Виходячи з цих міркувань, до облігаторних категоріальних ознак ФО зараховуємо: полілексичність, цілісність значення, відтворюваність, відносну стійкість компонентного складу та структури, експресивність.

До факультативних ознак фразеологізмів відносимо: ідіоматичність, яка виникла внаслідок метафоричного або метонімічного переосмислення вільного словосполучення та яка властива тільки центру фразеології – ідіомам; образність, яка експліцитно чи імпліцитно притаманна більшості ФО. Оцінність та емоційність характеризують також не всі ФО, зокрема, так звану фразеологічну периферію. Однак власне ці компоненти фразеологічного значення є чи не одними з основних, саме вони різнять фразеологічну номінацію від лексичної [1]. Цілісне фразеологічне значення порівняно з лексичним набагато складніше завдяки конотативному аспекту, значна смісність котрого суттєво збагачує інформативність ФО, і на цьому наголошують дослідники.

Як знаки вторинної номінації фразеологізми мають достатньо суперечливу природу, сутність якої ще й сьогодні до кінця не з'ясована. Мовознавці одностайні в тому, що існує фразеологічне значення, яке має складну структуру і специфіка якого полягає у "вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідного "шматочка дійсності" шляхом переосмислення вже існуючих у мові знаків" [2: 20]. Фразеологічна номінація має опосередкований характер з відповідними фрагментами дійсності. Посередником між планом вираження фразеологізму та фрагментом дійсності виступають денотати та десигнати слів-конституентів ФО. Фразеологічне значення трактується також як узагальнено-цілісне, а ступінь цілісності визначається наступною залежністю: "чим більше компоненти фразеологізму втрачають суто слівні ознаки, тим цілісніше значення фразеологізму, і навпаки" [3: 14]. Якщо значення вільного

словосполучення формується у мовленнєвому процесі, то формування значення у процесі фразеологічної номінації має мовний характер.

Як і більшість учених-фразеологів, ми розрізняємо в структурі фразеологічного значення три компоненти: денотативний, сигніфікативний та конотативний. Під денотативним компонентом ми розуміємо співвіднесеність ФО з предметами та явищами об'єктивної дійсності. Сигніфікативний компонент фразеологічного значення виражає обсяг інформації, яку несе ФО, тобто узагальнене поняття про предмет чи явище об'єктивної дійсності. Ці дві складові фразеологічного значення є об'єктивними елементами і відповідають логіко-предметному змістові ФО. Конотативний елемент фразеологічного значення відображає відношення суб'єкта до об'єктів реальної дійсності та їх оцінку. Традиційно у мовознавстві під конотацією розуміють усі доповнення до предметно-логічного (когнітивного) ядра ФО, і передовсім, оцінні та емоційно-експресивні. Разом з тим розмежування цих компонентів (предметно-логічного та конотативного) у семантиці мовної одиниці є умовним, що експериментально довів В. В. Левицький, який, досліджуючи лексичне значення, стверджує, що "[...] це структурована цілісність, де емоційне невід'ємне від раціонального, логічного, а логічне – від власне мовного – синтаксичного" [4: 14].

Розглядаючи ФО як оцінно-емоційно-експресивні мовні одиниці, варто визначити місце конотативного аспекту в структурі фразеологічного значення. Думки мовознавців з цього приводу дещо розбігаються: одні, і їх більшість, стверджують, що він є додатковим, тобто конотативним компонентом; інші обстоюють думку про те, що не може бути додатковим той компонент, який відіграє провідну роль у значенні мовної одиниці. Вони стверджують, що "експресивно-модальний й оцінно-емоційні елементи не доповнюють предметно-логічну інформацію фразеологічного значення, а утворюють разом з нею діалектичну єдність, оскільки сам процес пізнання виражених фразеологічною семантикою реалій має емоційно-інтелектуальний характер" [2: 19-20]. Адже фразеологічні одиниці емотивно позначають об'єктивну дійсність, їх основне мовне призначення полягає не стільки в номінації об'єкта, скільки в його емотивній оцінці, яка може бути як позитивною так і негативною (*nach jmdm., etw. kräht kein Hahn – niemand kümmert sich um jmdn., etw.*).

Власне емотивність, на думку В. М. Телії, уможливорює провести межу між ФО та стійкими сполуками слів і реченнями нефразеологічного типу.

Під емотивністю ми розуміємо вираження емоцій мовними засобами усіх рівнів та зараховуємо до конотації, яка розглядається в мовознавстві ширше – як інформація, яка начебто нашаровується на логіко-предметний зміст мовної одиниці. Тому широке розуміння поняття "конотація" охоплює наступні компоненти: суб'єктивно-оцінний, емоційний, експресивний та кваліфікативний.

Услід за О. В. Куніним [5: 151-158] ми доповнюємо зміст конотації ще й образністю, яка властива абсолютній більшості фразеологізмів, хоч почасти представлена латентно, і вважаємо складовими конотації: експресивність, емотивність, оцінність, образність і функціонально-стилістичний компонент. Експресивність ототожнюється окремими лінгвістами з емоційністю. Ми погоджуємося, що ці поняття пов'язані між собою, але не тотожні. Як лінгвістична категорія, інтенсивність є поняття багатопланове і ширше, ніж емоційність чи образність. Емоційні засоби вираження завжди експресивні, але експресивні мовні засоби можуть і не бути емоційними. Ці дві категорії перебувають у співвідношенні частини і цілого.

Емоційність тісно пов'язана з оцінністю причинно-наслідковим зв'язком. Емоційне забарвлення ФО присутнє лише там, де фразеологізм містить елемент оцінки. "Оцінка – це об'єктивно-суб'єктивне або суб'єктивно-об'єктивне ставлення людини до об'єкта, виражене мовними засобами експліцитно або імпліцитно" [5: 155].

Викладені вище іманентні ознаки фразеологізмів як мовних одиниць зазнають у мовленні найрізноманітніших впливів. Саме тому й сьогодні актуальним для фразеології залишається вислів В. В. Виноградова про доцільність вивчення тенденцій змістового розвитку мовних одиниць та дослідження способів їх індивідуально-творчого вживання й перетворення, а також їх функцій у мові художньої літератури [6: 167-168]. Власне в художньому мовленні реалізуються як експліцитні, так й імпліцитні можливості фразеологізмів, які виступають невичерпним джерелом виражально-зображувальних засобів для художнього відтворення дійсності.

Мова художньої літератури з погляду лінгвістики є передовсім системою мовних виражальних засобів. Фразеологізми є суттєвим компонентом цієї системи, оскільки можливості формування експресивно-емоційно-оцінних конотацій у сфері фразеології набагато ширші, ніж у сфері лексикології.

Простежимо сказане на прикладі ФО: *auf leisen Sohlen* – *leise, unbemerkt* у романі Йозефа Рота "Готель Савой" [7].

(1) *Auf sanften Pantoffeln ging sie durchs Leben. Niemals sprach sie mit lauter Stimme. Oft seufzte sie und schneuzte sich.*

(2) *Mit abgeblendeten Scheinwerfern, auf lautlosen Rädern, ohne Hupenschrei, im Dunkel der Nacht flog*

Bloomfield vor dem Typhus, vor der Revolution.

(3) *Tadeus Montag ist ein Todeskandidat, dünn, blaß... Tadeus Montag aber hat schon **die lautlosen Schattensohlen eines Heiligen**.*

(4) *Er geht **auf zerrissenen Sohlen** allerdings, aber selbst die weichen Pantoffeln Hirsch Fische werden auf diesen Steinfließen hörbar.*

Семантика базової ФО розбудовується в усіх чотирьох прикладах у різний спосіб. Субституція *Sohlen* на *Pantoffeln* (1) лаконічно інформує читача про те, що героїня – домогосподарка, її світ замикається у стінах власного дому; наступна субституція *leise – sanft* збагачує ФО семою – *тиха і смиренна жінка*, що помітно інтенсифікує значення висловлювання в цілому. У прикладі (2) субституція *Sohlen – Rädern* доповнює значення базового фразеологізму тим, що герой любитель автомобілів, які стали невід'ємним його атрибутом. Атрибутивна субституція *leise – zerrissen* (4) однозначно прочитується в контексті: пан Фіш – людина бідна, без будь-яких статків і водночас невпевнена у собі. В усіх наведених ілюстраціях зазнав суттєвих змін конотативний аспект значення і зокрема інтенсивність та образність ФО. Завдяки текстовому оточенню актуалізується значення вільного словосполучення на фоні фразеологічного значення (2, 4).

Креативне використання ФО для досягнення певних інтенцій, а відтак естетично спрямованого мовлення уможливило передовсім неконкретизована адресованість фразеологізму, його локальна та темпоральна відносність та семантична гнучкість.

(5) *Eibenschütz wollte noch einen Schrei ausstoßen, aber sank sofort nieder, **der Schrei erstarb in der Kehle**.* [8: 229].

Базовими для даного авторського новотвору слугують два кодифіковані фразеологізми

1) **das Wort erstarb** jmdm. auf den Lippen – *слова замерли в кого-небудь на вустах, він не зміг вимовити жодного слова*;

2) jmdm. **in der Kehle** stecken bleiben (ugs.) – *von jmdm., vor Schreck, Überraschung nicht geäußert werden können*.

Предметно-логічне ядро контамінованого фразеологізму не набуває нового значення: *крик застряг/застиг у нього в горлі*, однак конотативний аспект зазнає суттєвих змін: посилюється інтенсивність дії, увиразнюється образність та зростає емоційність усього висловлювання.

Фразеологічна номінація здійснюється на основі непрямой (вторинної) номінації або семантичного перетворення конституентного складу. Їх комунікативна значущість полягає в оцінності, емоційності та експресивності. Саме фразеологізми надають мові яскравих національних рис і того неповторного колориту, який відрізняє мови одну від іншої.

За висловлюванням М. О. Бабкіна [9: 10], ФО експресивно-емоційно забарвлюють той зміст, носієм якого вони є. Фразеологізми не стільки називають особу, предмет, ознаку чи явище, як змальовують їх, тобто дають характеристику та виявляють ставлення мовця до об'єкта мовлення. У більшості ФО, і це стосується передовсім фразеологічного ядра, конотативний аспект значення домінує над денотативним, тому вони не тільки називають предмет, явище чи дію, але й характеризують, а також виражають ставлення мовця до них. Діалектичне поєднання у змісті ФО номінативних й емоційно-оцінних елементів дає широкі можливості письменникові використати ФО для передачі як логічного змісту думки, так і уявлення про предмет, а через останнє – і для вираження емоційного ставлення до предмета думки.

Дослідники фразеології підкреслюють, що естетичний зміст та виняткова смислова вага фразеологізму, як правило, узгоджуються з його граматичною відшліфованістю, словесною економністю, синтаксичною симетричністю і характерною ритмомелодикою, тобто з філігранністю його форми [10: 184]. Доречно вжитий та вміло акцентований у тексті фразеологізм здатний замінити багатослівну логічну побудову, образно узагальнити сказане, пожвавити мовлення й надати йому особливої емоційно-експресивної тональності. Внутрішні потенційні виражальні можливості ФО у художньому мовленні ще більше посилюється, набувають нових відтінків аж до антонімізації щодо базового фразеологізму

(6) *Wo zwei oder drei zusammensaßen, **tropften die Worte einzeln und schwer von den Lippen...*** [11: 94].

KP: **jmdm. leicht / glatt von den Lippen gehen / fließen** – *von jmdm. ohne Bedenken geäußert werden* (DU 11, S.487).

Субституючи кодифікований компонент *fließen* на *tropfen*, автор знижує інтенсивність дії, досягнений прагмалінгвістичний ефект посилюється завдяки експансії ФО новим компонентом *einzeln* і дія стає майже неможливою через наступну антонімічну субституцію *glatt* на *schwer*.

Мовленнєва інтенсифікована виразність у художньому тексті забезпечується в основному мовно-структурними засобами (семантикою, звуковим складом ФО, наголосом, інтонацією, порядком слів), різноманітними способами й прийомами стилістичної обробки фразеологізмів (алітерацією, асонансом, трансформацією усталеної форми, трансформацією граматичних категорій та ін.), застосуванням синтаксико-стилістичних фігур (еліпсиса, повтору, плеоназму, градації, ампліфікації,

антитези, оксюморона, каламбуру, тощо) та використанням тропів. Вона слугує однією із вагомих складових посилення експресивності мовлення та співреалізовує емотивну, волюнтативну, естетичну та комунікативну функції художньої літератури.

Серед виражальних засобів художнього зображення, які містять і лінгвістичний, і естетичний елементи, провідна роль належить фразеологізмам. Іманентні ознаки ФО – експресивність, емоційність, оцінність – дають широке поле для індивідуальної мовотворчості, формують стилістичну сутність мовлення, а відтак суттєво обумовлюють індивідуальний стиль мовця.

Багатство виражальних засобів німецької мови на фразеологічному рівні є одним із переконливих свідчень її рівня розвитку та довершеності. Воно виявляється в стилістичній складності, у наявності широкої палітри синонімів та в інших паралельних способах зображення. Образність семантичної структури ФО, узагальнений та переносний характер значення, експресивно-стилістичне наповнення обумовлюють широке використання ФО у художніх текстах як яскравого та лаконічного засобу увиразнення мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С. 36-66.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища шк., 1987. – 136 с.
3. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
4. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики: Учеб. пособие. – К.: УМК ВО, 1989. – 156 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.
6. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 654 с.
7. Roth J. Hotel Savoy. – Köln: Kiepenhauer&Witsch, 1989. – 100 S.
8. Roth J. Das falsche Gewicht. – Köln: Kiepenhauer&Witsch, 1994. – 234 S.
9. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 264 с.
10. Чабаненко В. А. Посилення виразності фразеологізмів // Рідне слово. – 1973. – Вип. 7. – С. 56-60.
11. Roth J. Die Kapuzinergruft. – Köln: Kiepenhauer&Witsch, 1994. – 129 S.

Матеріал надійшов до редакції 28.06. 2009 р.

Тимошук Н. П. Коннотация фразеологизмов на уровне языка и речи.

В статье рассматривается фразеологическое значение, в частности его коннотативный аспект.

Определены обязательные и факультативные признаки фразеологизмов. Выделяются составляющие компоненты коннотации фразеологизмов та анализируется их реализация в авторской художественной речи.

Tymoshchuk N. P. Connotation of the Phraseological Units on the Level of Language and Speech.

Phraseological meaning and its connotative aspect in particular are examined in the article. The obligatory and optional features of the phraseological units are defined. An attempt to separate the components of the phraseological units' connotation is made and the analysis of their realization in author's literary speech is given.